

Уляна НІКОНЕНКО

РЕСУРСОЗАЛЕЖНА ЕКОНОМІКА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто проблему ресурсозалежної економіки з позицій теорій “ресурсного прокляття” та “голландської хвороби”. Систематизовано основні погляди на проблему надлишку природних ресурсів в працях вітчизняних та зарубіжних економістів. Виокремлено позитивні та негативні ефекти надлишку природних ресурсів. Запропоновано модернізацію інституційного механізму реформ.

В сучасних економічних дослідженнях нерідко дискутується проблема низької або далекої від оптимальної ефективності розвитку держав, які за наявним природно-ресурсним потенціалом могли б розвиватись значно краще, а громадяни цих країн – жити за високими стандартами якості життя.

Проблемам ресурсозалежної економіки присвячені праці Д. Асемоглу, Ф. Бургіньюна, Дж. Вейдмана, Т. Гільфасона, А. Еткінда, Г. Зоєги, Е. Ларсена, К. Моррісона, М. Олівєра, Г. Перрі, Ф. Плюга, Дж. Робінсон, Дж. Сакса, А. Уорнера, Д. Веселова, Ж. Гоноцької, С. Гурієва, В. Дворнікова, О. Длугопольського, Г. Карташова, В. Козюка, Н. Кравчук, В. Полтеровича, В. Попова, А. Тоніса, Д. Фалалєєва, К. Юрченка та ін. Однак в них часто простежується неоднозначність трактування деяких базових категорій, а також причинно-наслідкового зв'язку основних індикаторів розвитку ресурсозалежної економіки.

Отже, метою статті є обґрунтування основних переваг і недоліків ресурсозалежної економіки, виокремлення її базових категорій та закономірностей розвитку, формулювання орієнтирів подолання численних проблем, пов'язаних з “ресурсним прокляттям” та “голландською хворобою”.

Як класичний приклад наслідків сировинної залежності для економічного розвитку часто наводять ситуацію з Іспанією, коли у 1492 р. після відкриття Америки країна заволоділа багатством у вигляді золота та срібла, яке іспанські монархи почали активно експлуатувати [1]. Але вже до середини XVII століття економіка країни опинилась на межі дефолту: численні борги, нерозвинуті сільське господарство, торгівля та текстильна промисловість, висока інфляція та бідність. Величезні доходи від експорту золота та срібла зробили іспанську економіку слабкою – зникли стимули для розвитку.

Також яскравим прикладом негативно впливу надлишку ресурсів на економіку є випадок з Конго. Так, за правління конголезького диктатора Сесе Секо Мобуту (1965–1997 рр.), ВВП на особу в країні скоротився з 800 до 300 дол. США у порівнянних цінах (рівень життя пересічних громадян країни знизився у 2,5 рази, тоді як уся рента акумулювалась в руках правлячої родини). А у Північній Кореї правова система підпорядкована правлячій Комуністичній партії, держава створює і фінансує освітню систему для насадження “правильної”

ідеології, однак не спроможна попередити голод в країні.

Класичними критеріями ресурсозалежності визнаються наступні [2]: експорт ресурсів займає понад 20% структури експорту країни; ресурси відповідають за понад 20% податкових надходжень державного бюджету; видобуток корисних копалин охоплює понад 10% виробництва.

Про масштаби поширення ресурсозалежності красномовно свідчать такі дані: кількість ресурсозалежних країн зросла з 58-ми у 1995 р. (18% світового ВВП) до 81-ї у 2011 р. (26% світового ВВП). Отже, коли йдеться про країни, “переобтяжені” природними ресурсами, найчастіше згадують два пов’язаних, проте не тотожних феномени: “ресурсне прокляття” та “голландська хвороба” (рис. 1).

“Прокляття природних ресурсів” (resource curse) або “парадокс надлишку” (paradox of plenty) – явище в економіці, коли країни, що володіють значними природними ресурсами, є менш економічно розвиненими, ніж країни із незначними їх запасами або із дефіцитом. Вперше цей термін запровадив Р. Ауті у 1993 р. [3], однак ще у 1980 рр. в роботах Дж. Сакса та А. Уорнера почала дискутуватись ідея про те, що надлишок природних ресурсів може стати скоріше проблемою, ніж вигодою для країн-рантьє [4]. Вчені за допомогою еконо-

метрики, використовуючи значну кількість контролюючих змінних, встановили негативну статистичну залежність між надлишком природних ресурсів та економічним зростанням. Так, у 1965–1998 рр. в країнах ОПЕК зростання середньодушового ВВП становило в середньому 1,3%, тоді як в країнах, що розвиваються, – 2,2%. Особливо вирізняється Нігерія, де протягом 1965–2000 рр. нафтові доходи на душу населення зросли з 33 до 245 дол. США, тоді як ВВП на особу залишився на аналогічному рівні – 325 дол. США. При цьому частка бідних за цей період в країні зросла з 36 до 70% за критерієм душевого доходу менше 1 дол. США на день [5].

Головними причинами такої ситуації визнають:

- високий рівень мінливості доходів від продажу ресурсів на світовому ринку;
- зниження конкурентоспроможності інших секторів економіки, спричинене збільшенням реального обмінного курсу, пов’язаного з припливом в країну доходів від продажу ресурсів;
- помилки в державному регулюванні та розвиток корупції, пов’язаної із надходженням “легких” грошей в економіку;
- відсутність справжньої мотивації та необхідності розвитку реального виробничого сектору, що призводить до стагнації,

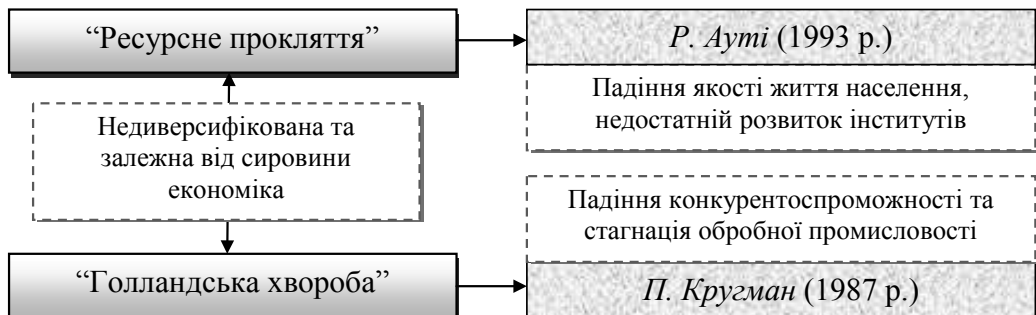

Рис. 1. Спільні та відмінні риси феноменів “ресурсного прокляття” та “голландської хвороби”*

* Побудовано автором.

адже сировинні доходи дозволяють відносно непогано існувати за поточного державного устрою.

Подальші емпіричні дослідження проблеми прокляття природних ресурсів проводили у працях К. Сала-і-Мартін та А. Субраманьян [5], К. Леїте та Дж. Вейдман [6], Дж. Ішам, М. Вудкок, Л. Прітчетт та Г. Басбі [7].

Сутність же “голландської хвороби” (Dutch disease) полягає в тому, що в періоди ресурсного буму обмінний курс національної валюти зростає, негативно впливаючи на конкурентоспроможність несировинних галузей. Термін, запроваджений у 1977 р. експертами журналу “The Economist”, а пізніше (1987 р.) закріплений П. Кругманом, пов’язаний з виявленням у територіальних водах Нідерландів у 1970-х рр. значних запасів природного газу. Незважаючи на те, що доходи бюджету від експорту газу було витрачено на підвищення життєвого рівня населення, це призвело до ревальвації гульдена. Результатом стало сповільнення темпів розвитку обробної промисловості, зростання соціальних інвестицій, дефіцит державного бюджету [8]. Схожі ефекти були спровоковані під час зростання цін на нафту у середині 1970-х – початку 1980-х рр. у Саудівській Аравії, Мексиці, Нігерії.

Як показує в своїх дослідженнях Н. Кравчук, основу економіки країн – “природних рантиє” (наприклад, Росія із найбільшими запасами природного газу, Саудівська Аравія із найбільшими запасами нафти) становить саме видобування природних ресурсів, експорт яких забезпечує понад 90% валютних надходжень і понад 60% ВВП країн. Незважаючи на те, що завдяки цьому факту вони посідають одні з перших місць в світі за рівнем ВВП на особу, водночас є схильними до ризиків глобальних дисбалансів, пов’язаних з кон’юктурними коливаннями ділової активності [9, 264].

Роль країн – “природних рантиє” обмежена паливно-сировинними поставками в обмін на готову продукцію. Однак в них існує так званий “адаптаційний синдром” – постійно зростаючі ціни на нафту на світових ринках посприяли накопиченню значних запасів стабілізаційних валютних резервів, які підвищують привабливість інвестиційних вкладень у нафтову галузь країн Перської затоки. З кожним роком зростає кількість інвесторів, що надають перевагу ісламському сектору економіки, принципи якого відповідають вимогам стабільності та соціальної справедливості.

Ресурсну залежність країн часто пов’язують з майновою нерівністю, яка має прямий зв’язок з багатством природних ресурсів. Таку думку в своїх дослідженнях відстоюють Т. Гільфасон, Г. Зоєга, Ф. Бургіньон, К. Моррісон та Ф. ван дер Плюг [10; 11; 12]. Г. Перрі та М. Олівера досліджували вплив природних ресурсів не лише на майнову нерівність, а й корупцію, розвиток “поганих” інститутів [13]. Так, в державах, які здатні контролювати корупцію, державне управління відрізняється високою ефективністю, а ресурсна рента розподілятиметься більш справедливо. Гонитва за рентою за умов відсутності демократії ймовірніше призведе до узурпації ресурсів у руках вузького кола людей, ніж за умов розвинутого громадянського суспільства. Б. Хевсон вважає, що природні ресурси погіршують якість інститутів, що призводить до недалекоюсяжної політики, зростання корупції, активізації рентоорієнтованої поведінки (головні фактори майнової нерівності) [14].

Дослідження Р. Фама та Р. Ходлера апелюють до того, що природні ресурси збільшують майнову нерівність у етнічно поляризованих суспільствах, а знижують – у етнічно неполяризованих [15], оскільки існування кількох великих етнічних груп сприяє гонитві за рентою і поширенню кон-

фліктів. Проте у етнічно фрагментованих суспільствах за наявності кількох малих етнічних груп, які не можуть одноосібно привласнити усю ренту, доходи зростають одночасно у всіх громадян і природні ресурси не справляють жодного впливу на рівень майнової нерівності.

Аналогічних висновків дійшла і Ж. Гомоцька [16], виявивши, що ресурсна залежність призводить до суттєвої диференціації суспільства лише в тих країнах, де склад населення моноетнічний. Вона вирахувала залежність між кількістю національностей (етнічних груп) в країні, показником нерівності (індекс Джині) та рівнем ресурсної залежності (частка експорту аграрно-сировинних товарів). Її висновки стосуються того, що надлишок природних ресурсів може спричинити відтік працівників із виробничого сектору і сфери послуг у ресурсну галузь, в якій зарплати часто залежать від гонитви за рентою і природних умов. Гонитва за рентою призводить до того, що ресурси опиняються в рамках невеликої групи осіб, а тому у ресурсозалежних країнах досить високий рівень нерівності, особливо за наявності корупції. Однак коли жодна з етнічних груп не може привласнити собі усю сировину, рента ділиться між групами більш-менш рівномірно. Висока конкуренція попереджує концентрацію ресурсів в руках невеликої групи, отже, зі зростанням кількості етнічних груп в країні ефект від ресурсної залежності знижується. В моноетнічних державах ресурси, навпаки, сприяють майновому розшаруванню суспільства, проте в абсолютно однорідному суспільстві залежність економіки від експорту сировини усе ж сприяє зниженню майнової нерівності. Тим не менш, В. Полтерович, В. Попов та А. Тоніс стверджують, що надлишок природних ресурсів однозначно дозволяє знижувати майнову нерівність країнам-екс-

портерам природних ресурсів незалежно від тих чи інших обставин [17].

Згідно з уявленнями Д. Асемоглу та Дж. Робінсон [18], зростання добробуту усього населення країни є не вигідним тій його частині, яка має можливість насильницького перерозподілу створеного цим населенням продукту. Вчені стверджують, що існують два типи економічних інститутів: одні сприяють економічному зростанню і одночасно "підточують" панівне становище правлячої еліти (інклюзивні), інші – закріплюють владу самої еліти, але при цьому не дають населенню "вирватися" із обіймів злиднів (екстрактивні). Еліта в таких суспільствах за рахунок надходів експлуатує природні ресурси практично без участі населення, забезпечуючи внутрішню і зовнішню безпеку. Пряма рента, яку отримує така держава, стає головним джерелом доходів, а не податки з населення, що призводить до втрати можливостей контролювати уряд податкоплатниками.

Таким чином, надлишок природних ресурсів може провокувати досить різноманітні ефекти: від низьких бюджетних дефіцитів та високих стандартів життя населення до "слабких" інститутів та сповільнення темпів економічного зростання (табл. 1).

Незважаючи на численні факти, що свідчать про негативні ефекти надлишку природних ресурсів для економіки, сьогодні безліч т. з. "ресурсних держав" здобули суттєвих успіхів в інституційному розвитку (табл. 2): 1) лідерами у якості інститутів та ефективності державного управління стали Норвегія, Канада, Австралія; 2) в інфраструктурних проектах – Канада, Малайзія, Норвегія; 3) в питаннях конкурентоспроможності економіки та ефективності фіскальної політики в ресурсному секторі – Канада, Чилі, Норвегія; 4) в регіональному розвитку – Канада, Норвегія, Катар; 5) в ефективності витрачання ренти – Норвегія,

Ефекти надлишку природних ресурсів*

Позитиви	Негативи
1. Низькі бюджетні дефіцити та уникнення боргової залежності, оскільки за сприятливої кон'юнктури на світових ринках сировини державний бюджет поповнюється додатковими ресурсами, що дозволяють не запозичати кошти, підвищуючи рівень життя населення. Однак в окремих випадках уряд може вдаватися до надлишкового запозичення, використовуючи природні ресурси як заставу.	1. Ескалація конфліктів, оскільки чимало зацікавлених груп починають змагатися за можливість розпоряджатися ресурсною рентою (зокрема, якщо для країни, частка експорту первинних ресурсів якої становить 5% ВВП, ймовірність виникнення конфлікту прогнозується на рівні 6%, то із зростанням сировинного експорту до 25% ВВП ймовірність виникнення конфлікту підвищується до 33%).
2. Низькі темпи інфляції та значно нижчі внутрішні ціни на пальне, газ тощо.	2. "Ресурсне прокляття" та "голландська хвороба" (брак диверсифікації та ревальвація).
3. Можливість подолання майнової нерівності за рахунок перерозподілу рентних доходів, підвищення соціальних стандартів для громадян країни, зростання підприємницької активності, залучення прямих іноземних інвестицій тощо.	3. Порушення соціального контракту між урядом та громадянами у сфері оподаткування, оскільки податки перестають відігравати роль головного джерела формування доходної частини бюджету, а ефективні державні інститути та громадянське суспільство стають загрозою існуванню держави-рантє.
4. Зростання витраток на освіту, охорону здоров'я, інфраструктурні проекти тощо. Однак залишається велика імовірність перетікання людського капіталу у видобувний сектор, який часто не зацікавлений у інвестиціях в освіту.	4. Поширення політичної корупції (перерозподіл багатств на користь привілейованих груп), що є своєрідним способом утримання влади.

* Складено на основі [3; 10; 11; 12; 13].

"Ресурсні держави", що здобули успіхи в інституційному розвитку*

Рейтинг	Інститути і управління	Інфраструктура	Конкурентоспроможність економіки та ефективність фіскальної політики в ресурсному секторі	Розвиток регіонів	Ефективність витрачання ренти	Економічний розвиток
1.	Норвегія	Канада	Канада	Канада	Норвегія	Норвегія
2.	Канада	Малайзія	Чилі	Норвегія	Австралія	Катар
3.	Австралія	Норвегія	Норвегія	Катар	Канада	Австралія
4.	ОАЕ	Австралія	Ботсвана	ОАЕ	Бахрейн	Ісландія
5.	Чилі	Литва	Мексика	Австралія	Бразилія	Канада

*Складено на основі [1; 2].

Австралія, Канада; 6) в питаннях економічного розвитку – Норвегія, Катар, Австралія.

Однак фонди суверенного багатства не повною мірою абсорбують надмірні надходження виручки з-за кордону. Центробанк Росії, наприклад, запобігає номінальному зростанню валютного курсу з метою уникнення проблем із глобальною конкурентоспроможністю, заохочуючи конкурентне зростання валютних резервів, що тягне за собою збереження джерел експансії експорту і поповнення фінансо-

вої бази фондів суверенного багатства. Фонди суверенного багатства, з одного боку, виступають своєрідним проявом відкладеної глобальної інфляції, оскільки переміщують споживання на майбутнє, а з іншого – не забезпечують антиінфляційного ефекту від міжчасових зміщень споживання та заощаджень [19, 431].

Резюмуючи розгляд проблеми, зазначимо, що ресурсозалежність не є ні перевагою, ні перешкодою соціально-економічному розвитку країни. Це скоріше

своєрідний виклик для політичної еліти, перевірка її на дотримання демократичних цінностей, сформованість якісних інститутів. Саме якість інститутів визначає те, який вплив буде справляти багатство природних ресурсів на економіку [20, 59]: якщо права власності захищені, діє ефективна судова система, влада підзвітна громадянському суспільству, то природні ресурси однозначно справлятимуть позитивний ефект на економічне зростання і добробут громадян. В країнах із браком громадянських свобод та демократичних ініціатив правляча верхівка імовірно привласнюватиме рентні доходи, а можливі протести буде нівелювати спрямуванням їх частини на “купівлю лояльності” виборців (як відбувається, наприклад, в деяких країнах СНД). Силовий сценарій придушення протестів і демократичних змін також не виключається, про що красномовно свідчать дії Росії щодо анексії Криму на початку 2014 р. в Україні. Тому єдиним оптимальним варіантом подолання ресурсозалежності на довгострокову перспективу є укріплення базових інститутів і розвиток громадянського суспільства.

Література

1. Гурьев С., Фалалеев Д. *Проклятые сырьем* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hbr-russia.ru/upravlenie/strategia/a10065>.
2. Дворников В. “Голландская болезнь” заразила весь мир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slon.ru/economics/gollandskaya_bolezn.
3. Stevens P. *Resource impact: curse or blessing? A literature survey* // *Journal of energy literature*. – 2003. – Vol. 9. – P. 3–42.
4. Sachs J. D., Warner A. M. *Natural resource abundance and economic growth* // *NBER Working Paper*. – 1997. – № 5398.
5. Sala-i-Martin X., Subramanian A. *Addressing the natural resource curse: An illustration from Nigeria* // *NBER Working paper*. – 2004. – № 9804.
6. Leite C., Weidmann J. *Does mother nature corrupt? Natural resources, corruption and economic growth* // *IMF Working Paper*. – 1999. – № 85.
7. *The varieties of resource experience: How natural resource export structures affect the political economy of economic growth* / J. Isham, M. Woodcock, L. Pritchett, G. Busby // *Middlebury College Discussion Paper*. – 2003. – № 8.
8. Кондратьев В. Б. *Минерально-сырьевые ресурсы как фактор глобальной конкурентоспособности* // *МЭ и МО*. – 2010. – № 6. – С. 20–30.
9. Кравчук Н. Я. *Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору*. – К.: Знання, 2012. – 728 с.
10. Gylfason Th., Zoega G. *Inequality and economic growth: do natural resources matter?* // *Working Paper*. – 2002. – March.
11. Bourguignon F., Morrison C. *Income distribution, development and foreign trade: A cross-sectional analysis* // *European economic review*. – 1990. – Vol. 34. – P. 113–1132.
12. F. van der Ploeg *Challenges and opportunities for resource rich economies* // *Ox carre research paper*. – 2008. – № 2008-05.
13. Perry G., Olivera M. *Natural resources, institutions and economic performance* // *Working paper*. – 2010. – № 2010-15.
14. Hewson B. H. *The effect of natural resources on income inequality* // *Honours Thesis, School of economics, The University of Queensland*, 2011.
15. Fum R. M., Hodler R. *Natural resources and income inequality: The role of ethnic divisions* // *Economics letters*. – 2010. – Vol. 107. – P. 360–363.
16. Гоноцкая Ж. А. *Имущественное неравенство и ресурсное проклятие: точки зрения и эмпирические свидетельства: препринт*. – М.: ВШЭ, 2013. – 32 с.

17. *Resource abundance: A curse or blessing?* / V. Polterovich, V. Popov, A. Tonis // *DESA working paper*. – 2010. – № 93.

18. Acemoglu D., Robinson J. A. *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. – New York: Crown Business, 2012.

19. Козюк В. В. *Монетарні засади глобальної фінансової стабільності: Монографія*. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – 728 с.

20. Длугопольський О. В. *Інституціональна концепція реформ: спростування деяких теорій* // *Європейський вектор економічного розвитку*. – 2012. – № 2 (13). – С. 56–61.